

ԲԱՌԵՐՈՒՆ ՄԻՒՍ ԵՐԵՍԸ (Բ)

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՌԱՆԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ապրող ժողովուրդները դարերու հոլովոթին հետ իրենց լեզուն լեզաշրջումի կ'ենթարկեն: Այս պատճառով՝ անոնց արդի լեզուն, բաղդատած նախորդին հետ, բառային ու քերականական շեշտուած տարբերութիւններ կը ցուցաբերէ:

Հայերէն լեզուն ալ հետեւած է համամարդկային այս օրէնքին: Մեզի ծանօթ հոլովոթին համեմատ, հալ լեզուն նախ եղած է «գըրաբար», դարձած է «հայրէն» եւ հասած է ներկայ աշխարհարարի կերտումին: Այս լեզաշրջումը ո՛չ միայն փոխած է հայերէնի քերականական կառուցը, այլ նաեւ բազմաթիւ բառերու նշանակութիւնը:

Այս իրողութիւնը պարզաբանուած է իմաստաբանութեան (sé-
mantique) շնորհիւ, զոր մենք արտայայտեցինք «Բառերուն միւս
երեսը» պատկերաւոր ասութեով¹:

Եթէ հալ լեզուին հետ հաւասար հնութիւն ունեցող կարգ մը արդի լեզուներ, ինչպէս լատիներէնն ու յունարէնը, բաղդատուին անոնց ծագում տուած լատիներէնին կամ հին յունարէնին հետ՝ պիտի նկատենք որ անոնք շատ աւելի մեծ տարբերութիւններ կամ հեռաւորութիւններ կը ցուցաբերեն նախորդին ու նորին միջեւ քան մեր աշխարհարարը գրաբարին հետ, լատկապէս բառերուն իմաստին առումով:

Հայաստանի եւ իր ժողովուրդին ընկերային պայմանները դարերու հոլովոթին ընթացքին շատ աւելի դանդաղ լեզաշրջած են քան լատիներունը կամ յոյներունը: Որովհետեւ հայը ապրած է աշխարհագրականօրէն աւելի փակ շրջանակի մը մէջ քան լատիներն ու յոյնը: Հալ լեզուէն ներս գոյութիւն ունեցող օտար լեզուներու

Թափանցումը կատարուած է գլխաւորապէս վաղնջական ժամանակներուն մէջ քան յարաբերաբար նորագոյն շրջանին: Իրանեան, պահլաւական, հնդիկ, սանսկրիտ, լուսական, պարսկական եւ այլ օտար բառերուն կամ բայրմատներուն քանակը աւելի մեծ է հայերէն լեզուէն ներս քան լեռագայ շրջաններուն ներթափանցումը: Եւ այդ ներթափանցումը կատարուած է այդ յատկապէս վաղնջական ժամանակներուն մէջ:

Մեր հայերէն այբուբէնին տարրերն անգամ նոյն վաղնջական ժամանակներուն մէջ ուրիշ ժողովուրդի մը կամ ժողովուրդներու կողմէ հնարուած, գործածուած ապա լքուած նշանագրեր եղած են²: Յետագայ դարերուն՝ օտար բառերու ներթափանցումը դանդաղած է հայ լեզուէն ներս, որովհետեւ հայերը՝ գրեթէ միշտ վրտանգուած, եւ հետզհետէ ինքնապաշտպանողական յարաբերութիւններ մշակած են իրենց շուրջի ժողովուրդներուն հետ:

Սակայն դարեր ետք իր պետական անկախութիւնը կորսնցնելով՝ երբ հայ ժողովուրդը տեղահան դարձած է կամ հզօր պետութիւններուն ահաւոր ճնշումին տակ մտած՝ իր շփումը իր հարազատ լեզուին հետ պահ մը թուլացած է: Այս թուլացումին հետեւանքով, հայը տեղ տեղ լքած է իր հարազատ լեզուն ու դարձած է պարսկախօս, թրքախօս, եւն.:

Այս աղէտը իր առաւելութիւնը ունեցած է, կը կարծենք: Հայերէն լեզուի լքումը հայ ժողովուրդին կողմէ, կասեցուցած է այդ լեզուին առաւել աղաւաղումը. հայերէն լեզուն լքուելով՝ գէթ "մաքուր" մնաց: Եւ երբ աշխարհաբարը կերտող մտաւորականները, Զարթօնքի շրջանին, վերադարձ կատարեցին դէպի "մաքուր" մնացած հայերէնը, իրենց գրիչը թաթիսեցին անաղարտ գրաբարին մէջ եւ անոր կանոններէն՝ աշխարհաբարը կերտեցին: Այս հոլովոյթին պատճառով է որ, կը կարծենք, աշխարհաբարը նուազ հեռու է գրաբարէն քան իտալերէնը յատիներէնէն կամ լուսարէնը՝ Հոմերոսի լեզուէն:

Ծարունակելով մեր նախորդ ուսումնասիրութիւնը, ներկայ էջերուն իբր նիւթ ընտրեցինք հետեւեալ բառախումբերը.

ԿԱՄՔ-ԿԱՄԻԼ, ՊԵՏ-ԳԼՈՒԽ

1) «Կամք (Կամիլ)»

«Կամ»(ք), որ «կամիլ» բաշին պահլաւական արմատն է սկզբնական շրջանին ուժի իմաստ չէ ունեցած, այլ հնարաւորութեան, յօժարութեան եւ ախորժելիութեան:

Մարդ ա՛յն կը «կամի», որ իր բնագրական ախորժակին յարմար է, որ հաճելի է իրեն: Եթէ կամքին այս դրդապատճառներէն մէկը կամ միւսը չկայ՝ «կամիլ» ալ չկայ մարդուն մօտ: Կարգ մը հին ընդունելու մէջ, «կամք» նշանակած է «սիրելի բան» եւ այդ սիրելի բաներուն մէջ ներփակած է նաեւ որկորը, որկրամոլութիւնը:

Միւս հին ազգերուն մօտ՝ «կամք»ը եզակի գործածուած է որպէս բառային կազմութիւն: Մեր մօտ «կամք»ը յոգնակի է: Այս հայկական յոգնակին՝ մարդուն ախորժակներուն բազմազանութիւնը կ'արտայայտէ, մէկ կարճ բառի մէջ բազմազան կամքեր կը ներփակէ, ինչ որ կ'արտայայտուի նաեւ (նոյն արմատէն եկած) «կամ ... կամ ...» շաղկապի գործածութեամբ: Մարդուն մէջ՝ մէկ կամք չկայ, կամքե՛ր կան:

«Կամիմ» կը նշանակէ իր փափաքը, իր հաւանութիւնը, իր հաճութիւնը, իր յօժարութիւնը արտայայտել: Իսկ հոն ուր յօժարութիւնը կը սաստկանայ՝ «կա՛մք» բառը կ'առնէ իշխանութեան, ուժի ներկայ իմաստը: Զօրաւոր կամքը այն է, որ զօրաւոր կերպով բանէ մը կ'ախորժի, կը հաւնի եւ կ'ուզէ զայն:

«Կամիլ»ը՝ ուզել է: Բայց կայ չա՛ր բան ուզել, կայ բարին ուզել: Կամքին առարկան կրնայ ըլլալ չար կամ բարի: Այս իրականութեան իբր հետեւանք՝ կազմուած է «բարեկամ» բառը: Բարեկամը այն անձն է, որուն ի նպաստ «բարին կը կամինք», որուն բարիքը կը ցանկանք:

2) «Պետ»

«Պետ»ը պահաւերէն բառ է, որ հիմնականին նշանակած է «սկիզբ», շարքի մը սկիզբը: Ետագային նշանակած է «գլխաւոր», «հրահրող», «իշխան»:

«Պետ»ը կը մատնորոշուի շարքի մը մէջ իր գրաւած առաջին դիրքով, հոն ուր խումբի մը գլխաւորը կամ հրամանատարը կը կենայ: Խումբին առջեւէն քայելու համար:

«Պետ»ին նշանակած իշխանութիւնը, իր բառային առուժով, մարդու անձնական հզօրութեան անմիջականօրէն կապուած չէ, թէն անպայմանօրէն զայն կ'ենթադրէ: քանի որ շարքին առաջին տեղը կեցողն ի՛նքն է, ուրեմն «պետ»ը ի՛նքն է: Վեհերոտ մը պատերազմի առաջին գիծը չի գրաւեր:

Հին շրջանին՝ պատերազմները տեղի կ'ունենային թշնամի պետերուն միջեւ: Անոնք դէպի առաջ կու գային՝ խումբէն անջատուելով եւ մենամարտի ձեւին տակ՝ զօրքերուն յաղթանակը կը

վճռէին իրենց մենամարտով: Հոս չիշենք Դաւիթի ու Գողիաթի մենամարտը, Հայկ եւ Բէլլի ճակատումը:

Յետագային՝ այդ առաջին դիրքէն «պետ» բառը առաւ հրամայողի, իշխանի իմաստ: Հուսկ անոր իշխանութիւնն ու երկիրը կոչուեցան «պետութիւն», ներկայ իմաստով՝ ազգ, տէրութիւն ու կառավարութիւն:

«Պետ»ը ընդհանրապէս բառին վերջածայրին գործածուող բառ է՝ նշանակելու համար թէ ան ի՞նչ բանի պետն է, ի՞նչ բանի առաջինն է. օրինակ՝ զօրապետ=զօրաց առաջինը, քահանայապետ=քահանայից առաջինը, եւն.:

3) «Գլուխ»

«Գլուխ» բառը իր բնական ու Ֆիզիքական առումով նշանակած է մարդու կամ անասունի գլուխ, ի՞նչ ալ ըլլայ բանասէրներուն մօտ ցարդ վիճարանուած բացատրութիւնը՝ այս բառին ծագումին մասին:

Մեկնելով գլուխի մը գրաւած ու արտայայտած ցցուն ու բարձր դիրքէն՝ «գլուխ» բառը գործածուած է փոխաբերական իմաստով եւ նոյնացած է մեծարանքի կամ գերակայութեան նշանին հետ:

«Գլուխ»ի իմաստը հեռացած է կենդանական աշխարհէն ու դարձած է խորհրդանիշ, դարձած է «գահագլուխ» (պատուի տեղ), «գարագլուխ» (դարբի գլուխը) եւն.: Նոյն ատեն՝ «գլուխ»ը հոմանիշ դարձած է իշխանութեան. օրինակ՝ «գլուխ առաքելոց», «գլխաւոր» քաղաքին, եւն.:

Իրարու հետ բաղդատելով «պետ» ու «գլուխ» բառերն ու անոնց ծագումնային տարբերութիւնը՝ պիտի ըսենք թէ «պետ»ի հայթայթած իշխանութիւնը լառաջ կու գայ անոր հորիզոնական առաջնահերթութենէն, կարգի դասաւորումէն, մինչդեռ «գլուխ»ին շնորհած գերակայութիւնը առաջ կու գայ անոր ուղղահայեաց առաւելութենէն, «գլխուն» գրաւած դիրքէն:

Երկու բառերէն ալ ծագած հեղինակութիւնը առաջ եկած է ո՛չ թէ բարոյական վարկէ՝ ալլ Ֆիզիքական դասաւորումէն, ըստ որուն՝ «պետերը» առաջին գիծի վրայ գտնուած են, իսկ «գլուխները»՝ ամենաբարձր դիրքի վրայ:

Գիրքի մը «գլուխներն» ալ այսպէս կոչուած են էջին վերեւ անոնց բարձր դիրքի վրայ դրուած ըլլալուն պատճառով եւ անոնց հեղինակութեան որեւէ արժէքի:

ԱՇԽԱՐՀ-ՏԻԵԶԵՐՔ

Նախամարդուն առաջին հարցադրումները ուղղուած են նախ իր շօշափելի անմիջական շրջանակին, այսինքն ինքնիր մարմնին, անդամներուն: Ապա այդ հարցադրումները կեդրոնացած են զինք շրջապատող տիեզերքին ու աշխարհին շուրջ, ինչպէս ծովն ու ցամաքը, երկինքն ու տիեզերքը:

Մարդը առաջին հերթին զանազանած է ինքզինքը, իր ընտանիքը, մարդկութեան անդամները միւս մնացեալ արարածներէն եւ այս երկու անջատ գոյութիւնները զանազանելէ ետք, անոնց տըւած է տարբեր երկու անուններ. Աշխարհ ու Տիեզերք:

1) «Աշխարհ»

«Աշխարհ» բառին ծագումը իրանական է: Ան լատաջ կուգայ «իշխ» բայարմատէն:

«Աշխարհ»ը մարդուն կողմէ բնակուած կամ նուաճուած հողամասն է: Մարդուն «իշխանութեան» սահմանը, այսինքն անոր բնակած «աշխարհ»ը, սկզբնական շրջանին ընդարձակ չէ եղած: Մարդկային իմբակները, հայրենիք կամ պետութիւն կերտելէ առաջ, հետեւած են ընտանեկան կամ ցեղախմբային դրութեան, հիմնած են նոյն վայրին մէջ մէկ միացեալ բնակութիւն, որ ժամանակի հոլովութիւնով ծնունդ տուած է ոստանային դրութեան, որ անելով դարձած է ոստան-պետութիւն (Թունաստանի քաղաքներուն պէս):

Մարդուն կողմէ նուաճուած «աշխարհ»ի ծաւալը տակաւ աճած է, դարձած է մէկ ցեղախումբի կամ մէկ ժողովուրդի աշխարհագրական վայրը: Այդ պարագային՝ «աշխարհ» նշանակած է հայրենիք, այսինքն մէկ ազգի կամ մէկ ժողովուրդի կողմէ բնակուած ու տիրապետուած երկիր: Այսպէս՝ «Հայաստան աշխարհ» կամ «հայոց աշխարհ» նշանակած է հայերու կողմէ բնակուած ու տիրապետուած երկիր:

«Աշխարհագիր առնել» բացատրութիւնը կը նշանակէ նոյն «աշխարհին» մարդահամարը կատարել: Քաղաքականօրէն նոյն պետութեան պատկանողները կը դառնան նոյն «աշխարհին» ենթակաները:

Հայ մատենագիրներուն «աշխարհաժողով»ը, բառացի, նշանակած է նոյն երկրին բնակիչներուն՝ հայոց աշխարհի ընդհանուր ժողովը:

«Անաշխարհիկ» կոչուած է ան, որ բնակելու հող, տոհմ, «աշ-

խարհ» չէ ունեցած: Ապա մարդը, գանազանելով իր աշխարհը օտար աշխարհէն, դուրսի «աշխարհ»ները կոչած է «տարաշխարհ»:

«Աշխարհ» բառը, աւելի ընդարձակելով իր իմաստը, իր ըմբռնումին մէջ ներառած է միւս ազգերուն ու ժողովուրդներուն գըրաւած ու բնական հոգերուն ամբողջութիւնը, աշխարհի ընդհանուր բնակչութիւնը՝ իր մարդկային ծաւալով: «Աշխարհ» բառը իր մէջ ընդգրկած է համաշխարհային մարդկութեան կողմէ բնակուած երկիրները, տէրութիւնները, թագաւորութիւնները, կայսրութիւնները՝ մնալով միշտ մարդերու կողմէ բնակուած երկիր: Ոչ մէկ պարագային չէ կոչուած «տիեզերք»:

Քրիստոնեայ կրօնին մուտքով «աշխարհ» բառը առաւ երկրաւորի, ասդենականի, մարմնաւորի իմաստ, որուն հակադրուեցաւ երկիրը արհամարհող մարդու պատկերը, երկինքը փնտոող, «ապաշխարած» քրիստոնեային կամ եկեղեցականին տիպարը: Եւ այսպէս ստեղծուեցաւ հակադրութիւն մը «հոգեւորական»ի եւ «աշխարհական»ի միջեւ: «Աշխարհաբար կեալ» կը նշանակէ ազատ կենցաղ ունենալ:

Այս երկուութիւնը լեզուական մարզէն ներս ալ մտնելով յայտնուեցաւ «գրաբար» ու «աշխարհաբար» լեզուներու տարբերութիւնը: Երկրին մեծամասնութեան («աշխարհին») խօսած լեզուն «աշխարհաբար» կոչուեցաւ: Իսկ «գրաբար» կոչեցին «գրաւոր» ու յատկապէս արքունիքին ու եկեղեցականներուն կողմէ (ուստի «աշխարհական»ներէն տարբեր ձեւով) գործածուող լեզուն:

2) «Տիեզերք»

«Տիեզերք» բառին ծնունդը՝ մարդաբնակչական մեկնակէտ չունի, ինչ որ «աշխարհ» բառին պարագան էր: Նախ՝ տիեզերքը գոյութիւն ունեցած է մարդէն առաջ, մարդը ինքզինք գտած է արդէն գոյութիւն ունեցող տիեզերքի մը մէջ, ուր ստեղծած է իր «աշխարհ»ը: Տիեզերքի յղացումը, մարդաբանականօրէն, հաւանաբար աւելի հին է, աւելի նախնական է քան «աշխարհ» բառին ծագումը, աւելի մօտիկ ըլլալով նախամարդուն պատկերացումին:

«Տիեզերք» բառին ծագումը հայկական է:

Ըստ ոմանց՝ ան կազմուած է «տի» (մեծ) եւ «եզր» (ծայր, սահման, աւարտ, ափ) բառերէն, եւ նշանակած է «ընդարձակ եզերք» ունեցող, «զետեզերք», «ծովեզերք» բառերուն նման: Սակայն ուրիշ բանասէրներու կողմէ «տիեզերք» բառը ծագումնաբանուած է «տի» (ժխտական մասնիկ) եւ «եզերք» բառերով, այսինքն առանց եզերքի, անսահմանի, անհունի իմաստով:

«Տիեզերք»ի (մեծ եզր) առաջին ստուգարանական բացատրութիւնը բարդբառալին կազմութիւն ունի, հետեւաբար շատ հին բառ ըլլալու չէ: Կը հակիմ «տիեզերք» բառին կազմաւորման երկրորդ բացատրութեան կողմը, որ բանասիրականօրէն աւելի նախնական, աւելի մանկական է, նախամարդուն վայել ըլլալու աստիճան:

Մարդը, դիտելով զինք շրջապատող աստղազարդ երկնակամարը, անյատակ ծովերն ու երկնաւազ լեռները (պատկերացուցէ՛ք Արարատ լեռը Ադամի օրերուն), եւ նկատելով անոնց անծայրածիր անհունութիւնը՝ իր տպաւորութիւնը համառօտած է մէկ պարզարանուած բառով. «Տիեզերք», անեզրութիւն ...:

Եթէ «աշխարհ»ը մարդուն բնական երկիրն էր, «տիեզերք»ը աստուածներուն բնակարանը դարձաւ՝ նախամարդուն համար: Մերթ ընդ մերթ իր «աշխարհ»էն դժգոհ մարդը դիմեց «տիեզերք»ի բնակիչ աստուածներուն՝ անոնց պաշտպանութիւնը հայցելու, անոնց վերէն հասնող հարուածներէն (կարկուտ, կայծակ, եւն.) պաշտպանուելու, հուսկ՝ տիեզերքը (արեւ, լուսին, եւն.) պաշտելու:

ՀԱՐՑ-ԽՆԳԻՐ

Աշխարհաբարի մէջ՝ «հարց» եւ «խնդիր»ը անխտրաբար գործածուած բառեր են, որպէս իրարու հոմանիշ, հաւասարապէս կոչելով «ազգային հարց» կամ «ազգային խնդիր»:

Գրաբարը երկու բառերուն իմաստին եւ գործածութեան միջեւ տարբերութիւն կը ճանչնայ:

1) «ԽՆԴԻՐ (ԽՆԴՐԵԼ)»

«Խնդիր» բառի գրաբարեան իմաստը տարբեր է աշխարհաբարէն: Ան կը նշանակէ փնտրտուք եւ ոչ թէ հարց կամ տաղտուկ:

«Խնդրել» բալը, որ կազմուած է «խնդիր» արմատէն, աշխարհաբարի մէջ, կը նշանակէ աղաչել, աղերսել, հայցել: Իսկ գրաբարի մէջ՝ «փնտռել», «հետապնդել», «հարցաքննել»:

«Խնդիր» բառը գրաբարի մէջ հարցի, տաղտուկի իմաստը չունի, մինչ նոյն արմատէն կազմուած աշխարհաբարեան «խնդրալարուց» բառը՝ խնդիր լարուցանողի իմաստ առած է աշխարհաբարի մէջ: «Ի խնդիր մոլորեալ ոչխարին» նախադասութիւնը գրաբարով կը նշանակէ «մոլորած ոչխարը փնտռելու համար» եւ ո՛չ թէ «մոլորած ոչխարը խնդրելու համար»:

Երկու իմաստներուն փոխանցումը ինքնին բնական է: Մարդ

կը խնդրէ ինչ որ չունի, ուստի կը փնտռէ զայն: Մեր հայրերն ալ «խնդրած» են ինչ որ մատչելի չէր իրենց, ինչ որ չունէին: Անոնք հարկադրուած են «խնդրելու», փնտռելու. երբ իրենց փնտռածը բարդութիւն դարձած է, «խնդիր» դարձած է: Իմաստներու այս գուգորդութենէն ծագած է «խնդրել» գրաբարեան բալին նոյնացումը «փնտռել» աշխարհաբարեան բալին հետ:

Այս գոյգ իմաստներուն նոյն ագուցումը կարելի է նկատել նաեւ լատիներէն *questio* (խնդիր) եւ անոր ծագում տուող *quero* (կը խնդրեմ, կը փնտռեմ) բառերուն պարագային:

Ապա զարգացող մարդկային միտքը բարձրացած է՝ կորսուած ոչխարի փնտռուածքէն կամ նիւթական առարկայի մը մարգէն մը տային բացատրութեան մը որոնումին, գիտական կամ իմաստասիրական բարդ հանգոյցներուն լուծումին: Այս հանգրուանին՝ լուծումի կամ բացատրութեան կարիքն ունեցող ամէն բարդութիւն կոչուած է «խնդիր», ինչպէս՝ «իմաստասիրական խնդիր», կամ թուարանական խնդիր (աշխարհաբարի մէջ ալ):

Մարդուն մօտ «խնդրել»ը, այսինքն փնտռելը, երկու ձեւով կը կատարուի. մին՝ բնագոյցին որոնումով, ինչպէս անունդի, ապաստանի պահանջքը՝ անբաններուն մօտ. միւսը՝ մտածուած որոնումով, եւ ասիկա միայն բանաւոր էակներուն լատուկ է:

Այն պարագային, երբ մեր փնտռածին կամ հարցին լուծումը ուրիշին մօտ է, այն ատեն մեր խնդրելը՝ գրաբարի «որոնել» իմաստէն կ'անցնի աշխարհաբարի «աղաչել» իմաստին: Իսկ եթէ պատահի, որ մեր խնդրածը կամ փնտռածը ուրիշին ալ խնդրածն ու փնտռածն է, այն ատեն «խնդիր»ը (որոնումը) կ'ըլլալ խնդիր, աշխարհաբարեան իմաստով, կը դառնալ վէճ՝ երկուքի միջեւ:

2) «Հարց (Հարցանել)»

«Հարցանել»ը՝ բան մը գիտնալ ուզելն է, փնտռածին որպիսութիւնը գիտնալն է: «Հարցանել»ը հարցումով կը սկսի, «հարցանող»ը կ'ուզէ տեղեակ ըլլալ, լուսարանուիլ:

Անբան արարածները կրնան իրենց բնագոյցն մղուած՝ նոյն բանը խնդրել: Կրնան իրարու միջեւ խնդիր ունենալ պատառ մը միսի, ապաստանարանի կամ քածի մը փնտռուածքին համար: Բայց անբան արարածները հարցեր չեն ունենար:

Հարցը, կամ «հարցանել»ը միայն բանաւոր էակներուն լատուկ է:

Մարդկային հարցումներուն ծաւալը մեծ է: Մարդ գինք շրջապատող տեսանելի թէ՛ անտեսանելի իրականութիւններուն կը մեր-

ձեռնալ հարցումներով, լուսաբանութիւններ փնտռելով, եւ որովհետեւ մարդը իմացական արարած է, ան միշտ չի՛ բաւարարուիր ստացած պատասխաններէն, ուստի կը քննարկէ գտած պատասխանին որպիսութիւնը:

Մարդուն հարցումներուն մարզը կրնայ դուրս գալ տեսանելի աշխարհի սահմաններէն եւ տարածուիլ դէպի անտեսանելիին ու յորաները, դէպի խորհրդաւորը, կախարդականը, դէպի «աստուծոյ» մը գոյութիւնը կամ որոնումը:

Անտեսանելի ու յորաներու հարցադրումներուն պարագային՝ մարդը երբ լուծում չի գտներ միայն իր խելքին ուժով, այն ատեն կը դիմէ կախարդութեան միջոցներուն, հմայութեան կամ գուշակի արարողութիւններուն: Կախարդը կը զննէ դիակներու ընդերքները, թռչուններուն թռիչքը, եւն, կը «հարցանէ» անդենականը: Ուսկից՝ «հարցուկ» (կախարդ) բառը:

ՏԵՍԱՆԵԼ-ՂԻՏԵԼ-ՆԱՅԻԼ-ՀԱՅԻԼ

Մարդ արարածին առաջին զէնքը եղած է աչքը, որուն միջոցով ան արձանագրած է առարկաներուն նախ գոյութիւնը, զանազանած է անոնց տեսակները, անոնց հեռու կամ մօտ գտնուիլը, անոնց մեծն ու փոքրը, շարժունն ու անշարժը, կենդանին ու անկենդանը, հրապուրիչն ու անհրապուրը:

Աչքին առաջին նկատածը՝ առարկային ֆիզիքական կերպարանքն է, անոր գոյութիւնը՝ իր տեսաշխարհէն ներս: Աչքը ո՛չ միայն տեսնող, այլ նաեւ զանազանող գործիքն է:

Մեր նախնիքը տեսնելու նոյն գործողութիւնը այս չորս բայերով արտայայտած են: Տարբեր բայեր գործածելու համար՝ անոնք ունենալու էին արդարացուցիչ պատճառ մը: Այս չորս բայերուն գոյութիւնը մեր լեզուին մէջ պատահական չէ, այլ կ'արդարացուի իրենց իմաստի տարբերութիւններով:

Փորձենք ճշդել զանոնք:

1) «Տեսանել»

«Տեսանել» բային բայարմատն է «տես», որուն լեզուական ծագումը բնիկ հայկական է: Կարգ մը հին լեզուներուն մէջ՝ նոյն բայարմատը արտայայտած է «աչք, երես» իմաստները: Հետեւաբար՝ առարկայ մը կամ անձ մը կը «տեսանենք», երբ զայն մեր աչքին առջեւ կամ երեսին դիմաց կ'ունենանք: «Տեսանել» բայը՝ աչքին ֆիզիքական, զգայարանային պարզ գործողութիւնն է:

Նոյն բայարժատին կազմուած է «տեսք» բառը, որ կը բնորոշէ առարկայի մը կերպարանքը, ֆիզիքական ձեւը, երևույթը, անջըրպետին մէջ գրաւած ծաւալը, տեսանելիութիւնը՝ աչքին համար:

Այս գիտակցումէն առաջ եկած է «տեսակ» բառը, որ ծառայած է արտայայտելու իրերու զանազանումը իրարմէ, ինչպէս նաև մարդկային ցեղին տարբերումը անասուններու ցեղերէն:

«Տեսանել» բայը ստեղծած է նաև «տեսարան» բառը, այսինքն իրերուն համապարփակ ամբողջութիւնը, որպէսզի մարդը կարենայ վճռել եւ ուղղուի:

Յեղաշրջումի լաջորդ հանգրուանին, «տեսանել» բայը արդէն գլած է իրերը ֆիզիքապէս լուսանկարելու իր իմաստը, դարձած է հսկող միտքի, ինամատարի խորհրդանիշ, որուն պատճառով Աստուած կը կոչուի «ամենատես», իսկ անխելքը՝ «կարճատես»:

Ժամանակ մը ետք, մարդուն միտքը կրցած է գլել անցնիլ իրերու նիւթական տեսքը: Մարդիկ սկսած են «տեսանել» անդենական իրականութիւնները՝ շնորհիւ կախարդութեան, գրգռիչ բոյսերուն կամ կրօնական ազդեցութեան: Ու կազմուած է «տեսիլք» բառը, որ արտայայտած է անտեսանելի իրականութիւնները, երագր, գուշակութիւնը: Որմէ եւ «տեսանող» բառը: Այսպէս՝ «տեսանել»-ը դարձած է որոշ մարդոց առանձնաշնորհը: Անոնք կոչուած են «գուշակ», «հարցուկ» (հեթանոսական շրջանին), կամ «տեսանող» ու մարգարէ: Ոչ-նիւթական այս մարգին մէջ լառաջդիմելով՝ մարդը հուսկ կազմած է «տեսութիւն» բառը իր գոյգ իմաստներով՝ աչքի լուս եւ մտքի վարկած, կարծիք, փիլիսոփայական տեսակէտ:

Մինչ անասունները իրենց ստեղծման օրէն իսկ՝ կը տեսնեն ֆիզիքապէս, աչքի զգայարանքին զօրութեամբ, մարդը կրցած է զանցառել աչքին ֆիզիքական տեսութիւնը եւ հասնիլ աննիւթականին:

Անասունները կրնան միայն «տեսանել», այդ եւս՝ միայն ֆիզիքապէս: Իսկ «դիտել, հայիլ, նայիլ» բայերը միայն բանաւոր արարածներուն յատուկ են:

2) «Դիտել»

Բայը ծագած է իրանական «դէտ» բայարժատէն, որուն կը զուգորդուին նաև լուսական *ēdeiv* (տեսնել) եւ լատինական *videre* (տեսնել) բայերը:

Մինչ «տեսանել»-ը աչքին օրինական գործողութիւնն է՝ «դիտել»-ը արդէն զգուշաւոր նայուածք է, նպատակով մը նայիլ է, քննե-

լու, հսկելու կամ նոյնիսկ լրտեսելու դիտաւորութեամբ («դիտաւորութիւն» բառը նմանապէս առաջ եկած է «դէտ» բառէն): Այս պատճառով «դէտ» նշանակած է նաեւ լրտես, ուսովիրաւ:

«Դէտ»ը թէ՛ անձն է որ կը դիտէ, թէ՛ վայրն է ուրկէ կը դիտեն:

«Դէտ» բառէն կազմուած են «գիշերադէտ» (գիշերապահ), «դիտարան» (վայր ուսկից կը դիտեն): Այս պատճառով «դիտարան»ը, որպէս դիտարան ծառայելու համար, եղած է բարձրագիւր վայր մը, հետեւաբար «դէտ» նշանակած է նաեւ բարձրաւանդակ:

Յունարէն «եպիսկոպոս» բառը հայացուած է «դիտապետ» (ըզգուշաւոր հսկող, վերակացու) բառով:

Ապա թատրոնի վերնաշարի «պալքոն»ը՝ դրաբարով կոչուած է «դիտակ տեղի»: «Հեռագիտակ» բառը եթէ գրաբար ըլլար՝ նոյնպէս պիտի նշանակէր թէ՛ գործիքը, թէ՛ անձը:

3) «Հայիլ»

Բայարմատն է «հայ»: Ծագումը՝ հայկական (ըստ ոմանց՝ վիճելի):

«Հայիլ»ը՝ կարեւոր տարբերութիւն մը ունի «նայիլ» բային: Հայիլը ո՛չ միայն նայիլ է, այլ նաեւ ամբողջ դէմքը դէպի նայուած կողմը դարձնելով դիտել է: «Հայէր ընդ պատուհանն» կը նշանակէ ո՛չ միայն «պատուհանէն կը նայէր», այլ նաեւ՝ կը նայէր մարմինը պատուհանէն դուրս երկարած, դէմքը ուղղած իր ուշադրութեան կէտին:

Հետաքրքրական է Հրաչեայ Աճառեանի կողմէ Գրիգոր Տաթեւացիին վերագրուած վկայութիւն մը, որ զիս կը հրճուեցնէ, մեր պատմութեան մէջ գտնելով ուրիշ մը, որ հայ բառերուն իմաստաբանութեան հանդէպ նոյն հետաքրքրութիւնը ցոյց տուած է:

Աճառեան կ'ըսէ, թէ ըստ Տաթեւացիին՝ «հայիլը ցածրից վերեւ նայել է», իսկ նայիլը՝ «վերեւից ներքեւ նայել» է, ապա տեսանելը «հաւասար դիրքով նայել է»³:

Գրիգոր Տաթեւացիին վերագրուած «հայիլ» բայի մասին այս բացատրութիւնը կը հակադրուի Փարպեցիին գործածած «ծովահայեաց» եւ Խորենացիի մօտ գտնուող «ընդվայրահայեաց» (դէպի վար նայող) ածականներուն հետ:

Արդարեւ, ի՞նչպէս կարելի է «ծովահայեաց» («ծովու կողմ նայող») բառը հասկնալ իբր «ցածրից վերեւ նայող»: Միթէ՞ ծովուն «ցածրից վերեւ» կը նայուի՞ ... Ապա ի՞նչպէս կարելի է «ընդվայրահայեաց» այսինքն դէպի վար նայող ածականը ըմբռնել որպէս

«ցածրից վերև նայել», երբ «ընդվայր» բառը կը նշանակէ դէպի վար, եւ ո՛չ դէպի վեր:

Նմանապէս՝ ի՞նչպէս կարելի է «Հայիլ» բառէն ծագած «Հայել» բառէն, այսինքն նաւի բարձր դիտարանէն՝ «ցածրից վերև նայել»: Կամ նմանապէս «Հայիլ» բայէն կազմուած «Հայելի»-ին մէջ՝ ի՞նչպէս կարելի է «ցածրից վերև նայել»:

Մենք կը համարինք, թէ «Հայիլ» բայը՝ դէմքը առարկային ուղղած նայիլ է, ինչպէս որ «ժողահայեաց» տուն մը դէպի ծով դարձած դիրք կ'ունենայ:

Տասնեօթերորդ դարուն կազմուած է «Հայեցողական կեանք» բացատրութիւնը: Ան կ'արտայայտէ սրբակեաց մարդոց ներամփոփ ապրումը, դէպի ներս դարձած ներանձնական կեանքը՝ Նարեկացի-ներուն նման, որոնք «դուրսի աշխարհ»ը անտեսելով՝ իրենց հոգիին ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էին իրենց ներքին կեանքին վրայ:

«Հայեցողական կեանք» ասոյթը հնարող մտածողութիւնն եւս «Հայիլ» բայը չէ ըմբռնած որպէս «ցածրից վերև նայել», այլ դուրսէն դէպի ներս նայիլ, կոնակը դարձնելով արտաքին աշխարհին:

4) «Նայիլ»

Կազմուած է «Հայել» բայէն՝ «նի» նախամասնիկով: Կը նշանակէ աչքերը կեդրոնացած դիտել, ուշ դնելով նայիլ: Ինչպէս Գրիգոր Տաթևացին նկատած է, «նայիլ» կը նշանակէ «վերեւից ներքև» դիտել: Այս պատճառով, երբ հայ ժամասացութեան աղօթքները Աստուծէ կը խնդրեն, որ մեզի նայի («նայեաց առ մեզ եւ ողորմեա՛»), Ան երկինքը բնակող Աստուածն է, որ «վերեւից ներքև» կը նայի իր սիրասուն արարածներուն:

ՀԱՅՏԵԼ-ԽՆԴՐԵԼ-ԱՂԱՉԵԼ-ՊԱՂԱՏԻԼ-ԱՂԵՐՍԵԼ

Այս բալերը իրարու որպէս հոմանիշ նկատուած են: Մակաջն անոնց գրաբարեան ուսումնասիրութիւնը երևան կը հանէ միաքի եւ լղացումի կարեւոր տարբերութիւններ:

1) «Հայցել»

«Հայցել» բային արմատն է «այց», որ գրաբարեան իմաստով կը նշանակէ «աղաչանք, պրպտում, քննութիւն»:

«Հայցել» կը նշանակէ հարցի մը կամ դժուարութեան մը ելքը

խնդրել ու բիշի մը մօտ:

«Հայցել» բառին խնդրածը՝ Երթալու նպատ մը չէ: Գրաբարի մէջ՝ ո՛չ ոք դրամ կամ նիւթական օգնութիւն կը հայցէ: Ան կը խնդրէ հօգօր անձի մը բարեացակամութիւնը, անոր պաշտպանութիւնը, դժուար կացութեան մը լուծումը, հոգեւոր նեցուկը, անձի պաշտպանութիւնը:

Հայցելու գործողութեան մէջ՝ կ'ընդնշմարուի բարերարին կամ պաշտպանին մօտ անձամբ երթալու կարիքը, ինչպէս զայն կը թելադրէ նոյն արմատէն ծագած «այցել» (այցելել) բայը:

Ժամանակին, «հայցող»ը կ'երթար պալատ, իսկ Աստուծոյ պարագային՝ աղօթատեղի:

Ուխտագնացութիւնը «հայցել» բայէն վերապրած սովորութ է:

«Հայցել»ը, աղաչանքի իմաստէն գատ, աւելի մօտիկ ժամանակներուն մէջ, առած է նաեւ «քննելու», «պրպտելու», «հետաքրքրուելու», իմաստ: Այս իմաստէն առաջ եկած է հայերէն քերականութեան «հայցական» հոլովը: «Հայց»ը նշանակած է նաեւ գիտական խնդիր կամ մտքի հարցադրում, կամ ուսումնասիրութեան, լուծումի, լուսաբանութեան կարօտ հարց:

«Հայց»ի այս գործածութիւնը կը զուգորդուի լատինական postuleo (կը հայցեմ) բային հետ, որմէ առաջ եկած է postulatam (հարցաքննութիւն) բառը:

Նոյն «այց» բայարմատէն ծնած է «այցելել» (այցի ելլել) բայը: Այցելելն ու հարցաքննելը նոյն «այց» բայարմատէն սերելով, ասիկա կը մատնէ «այցելող»ին կամ անոր տուած այցելութեան դրդապատճառը, որ հարցնելն է, քննել ու պրպտելն է, հետաքրքրուիլն է՝ ա՛յն անձին մասին, որուն քով այցի կ'երթայ, ըլլա՛յ անով մտահոգուած, ըլլա՛յ զայն սիրելէն:

Ապա Հին կտակարանին լեզուով, «այցել»ը՝ բարեկամութեան, բարեացակամութեան արտայայտութիւն է, որուն համար՝ հրեայ ժողովուրդը կը խնդրէր Եսայիէն, որ իրեն այցելէ, այսինքն զինք չլքէ, իրմով հետաքրքրուի:

Անոնք, որ իրար չեն «այցելեր»՝ կ'ենթադրուի թէ իրարու հանդէպ անտրամադիր են, քէն ունին, գէթ անհոգ ու անտարբեր են:

2) «Աղերսել-Աղաչել-պաղատիլ»

Խնդրանք արտայայտող այս երեք բայերը իրենց կազմաւորման մէջ որպէս հասարակաց ունին «աղ» բառարմատը. «աղ-երսել, աղ-աչել, պ-աղ-ատիլ» (աղ-օթք): «Աղ» բառարմատը գոյու-

թիւն ունի նաեւ «աղ-աղ-ակ», «աղ-աղ-ակել» բառերուն մէջ:

Կը թուի, թէ «աղ» ու «աղ-իք» բառերը իրարու հետ աղերս ունին. արդարեւ «աղիք» բառը՝ փորոտիք կամ ընդերք նշանակելէ բացի՝ հալոց եւ ուրիշ ազգերու մօտ գութի իմաստն ալ ունէր, գթութեան խորհրդանիշն էր, եւ այդ՝ ժամանակներուն՝ սիրտ բառի հոմանիշը: Ահա թէ ինչու՝ «աղ» արմատը մաս կազմած է բոլոր աղերսող բայերուն կազմութեան: «Աղու» աչքեր բացատրութիւնն ալ առնչուած է «աղ» բայարմատին հետ: Այս պատճառով «աղու աչքեր» նշանակած է «գութ շարժող աչքեր»:

Նոյն բայարմատը կրնանք տեսնել նաեւ «աղէ՛» (օ՛ն, դե՛հ) գութ հալցող գրաբար կոչականին մէջ:

«Աղաչել, պաղատիլ, աղերսել» բայերուն մէջ «աղ» բառարմատին մասին ստուգաբանական վերջնական պատասխան մը չունինք, բայց վերեւ նշուած բառերուն կուտակումէն եզրակացնելով, կրնանք ըսել թէ ան գութ աղերսող մասնիկ մըն է:

Այս «աղերսել, աղաչել, պաղատիլ» երեք հոմանիշ կարծուող բայերը խնդրարկու անձին մէջ հոգեկան կամ ընկերային տարբեր վիճակներ կ'արտայայտեն:

Աղաչել-Բայարմատն է «աղ» կամ «աղա», «չ» միջածանցով:

«Աղաչել» բային խնդրարկուն՝ մեղաւոր մը չէ, ո՛չ ալ պատիժի արժանի անձ մը: «Աղաչել»ը արդար մարդու խնդրանքն է: Աղաչելը՝ բարեկամի աղօթք է՝ ըլլա՛յ իր անձին, ըլլա՛յ ուրիշին ի նպաստ:

Աղերսել-Աղերսելու պարագային յանցաւորութիւն մը կայ: Աղերսողը յանցանքի մը ներումը կը հալցէ, անձի մը գութին ու ողորմածութեան կը դիմէ: Այդ յանցաւորութիւնը անպայմանօրէն աղերսողին անձնական մեղքը չէ, ան կրնայ բարեխօս ըլլալ յանցաւորի մը ի նպաստ, կրնայ աղերսել յանցաւորի մը անունով: Աղերսել բային մէջ, հետեւաբար, կայ միջնորդի կամ բարեխօսի դերը: («Յաղերս ածել» կը նշանակէ՝ միջնորդ բռնել): Միջնորդելու իմաստը աշխարհաբարին մէջ փոխանցուած է «աղերս» բառով, որ կապակցութեան իմաստն ունի:

«Աղերսել» բային մէջ ուրիշ երեւոյթ մըն ալ կրնանք նկատել. աղերսողը հօգորին չի ներկայանար դատարկ ձեռքերով, այլ հաշտութեան նուէր մը շալկած: Արդարեւ՝ գրաբարի մէջ «աղերս» բառը նշանակած է նաեւ «մէկուն սիրտը շահելու համար տրուած նուէր»⁴:

Պաղատիլ - Կը նշանակէ «լալով աղաչել»: Հոս է, որ «աղ» բայարմատը իր իսկական աղերսարչ խնդրանքի իմաստն ունի, աւելի

քան «աղերսել» կամ «աղաչել» բայերուն մէջ:

Կը թուի թէ «պաղատիլ» բային մէջ կայ նաեւ «ոտքերուն փաթթուելով աղաչել» իմաստը, քանի որ «պաղատիլ» եղած է նաեւ «պատատելու, կապուելու», փաթթուելու հազուադիւր իմաստով գործածուած հոմանիշ մը:

Ուստի, «աղերսող»ը նուէրով մը կը ներկայանայ: «Աղաչող»ը՝ իր անմեղութեամբ, «պաղատող»ն ալ՝ իր արցունքներով:

ԻՇԽԵԼ-ԹԱԳԱՒՈՐԵԼ-ՏԻՐԵԼ-ՅԱՂԹԵԼ

Իշխանութեան ըմբռնումը նախամարդուն մօտ՝ զանազան ակունքներէ ծնունդ առած է: Իշխելու բնագոյրը զուգորդուած է մարդուն ինքնապաշտպանութեան բնագոյին հետ: Իշխելու բնածին այս հակումը ինքզինք դրսևորած է հոգեբանական տարբեր մեկնակէտերով եւ «իշխել-թագաւորել-տիրել-յաղթել» բայերով:

1) «Իշխել»

«Իշխել»ը (սկզբնական շրջանին՝ «իխչել»), յառաջ եկած է իրանական «իշի» ձևէն:

Բային ներկայ աշխարհաբարեան իմաստէն ազդուած՝ կը կարծենք, թէ գրաբարի մէջ «իշխել» կը նշանակէ «տիրել»: Ան առաջին հերթին նշանակած է «կրնայ, կարողութիւն ունենալ»: «Ոչ իշխէր հոգի նորա», կը նշանակէ՝ չէր համարձակեր, ուժը չէր ըզգար:

Նախամարդուն մօտ՝ իշխելու չափանիշն է անոր կարենալու հզօրութիւնը: Իշխելու ներկայ իմաստը առաջ եկած է կարենալու սաստկութենէն: Կամ քի ո՛ւժն է, որ մարդը հասցուցած է ուրիշին վրայ տիրելու, ուրիշին վրայ «իշխելու»:

Կարենալու սաստկութիւնը՝ գերօժտուած անհատին մէջ արթնցուցած է իր ուժին ինքնագիտակցութիւնը, ինքնապատահութիւն ներշնչած է իր անձնական կարողութեան հանդէպ: Պատկերաւոր խօսելով՝ նախամարդը գետի միւս կողմ ցատկելէ առաջ՝ ինքզինք նախապէս կարո՞ղ զգացած է այդ ուստումը կատարելու:

«Իշխել»ը իբր մեկնակէտ ունի նախ ինքնիւր անձին վրայ տիրելու, ինքնագոյումի կարողութիւնը:

«Իշխել»ը կ'առնէ ուրիշին վրայ տիրելու իմաստ, երբ կը ցուցարեղէ անձնական ուժը (գետին միւս կողմը անցնելու զօրութեամբ): «Իշխել» բայը այս երկրորդ հանգրուանին կը դառնայ հոմանիշ «տիրել, տիրապետել» բայերուն: Կը ստեղծէ «իշխան»

բառը:

Նախամարդոց շրջանին՝ անհատը «իշխան» կը դառնար նախ իր կամքին գորութեամբ, ապա ուրիշները իրեն ենթարկելու կարողութեամբ: Նախամարդուն մօտ (հիմա եւս նոյնն է) հզօրագոյնը իշխած է եւ իբր այդ՝ իրեն հետեւորդներ (հպատակներ) ունեցած:

Բանասէրները «իշխել» բային արմատը կը գետնդեն յունական ΙΣΧΥΩ (գօրութիւն) բառին մէջ: Այս գօրութիւնը եթէ առաջին հանգրուանին ֆիզիքական մեկնակէտ ունի, յաջորդ հանգրուանին՝ կը ճոխանայ քաջութեան, համարձակելու, բարոյապէս ինքզինք պատրաստելու, կա՛մքի իմաստներով:

Անձի մը անձնական բարեմասնութիւններով ձեռք ձգած իշխանութիւնը ժամանակով եւ ուժի ցուցադրութեամբ դարձած է ժառանգական, ընտանեկան իրաւունք: Անձին կապուած իշխանութենէն անցած է տարածքային իշխանութեան: Այս իշխանութիւնը տարածուած է ա՛յն հողաշերտին կամ երկրին վրայ, ուր այդ իշխանութիւնը գործադրուած է, մինչեւ որ յաջորդ հանգրուաններուն՝ նոր «իշխող» մը, նոր հզօր մը, նոր պետ մը յայտնուած է ու տապալած իր նախորդը:

Աւելի ուշ ժամանակներուն՝ «իշխան»ը եւ «իշխանութիւնը»՝ վերածուած են ընկերային դասակարգի, իշխող դասակարգի, ենթարկող դասակարգի, հրամայող դասակարգի, գործադրող դասակարգի, եւն.:

2) «Թագաւորել»

«Թագ»ը ծնունդ տուած է «թագաւորել» բային: Իսկ «թագ»ը ի՞նչ իմաստ ունի:

Իրանեան ծագումով այս բառը (որ գոյութիւն ունի նաեւ արաբերէնի մէջ), ըստ ոմանց յառաջ եկած է բնութեան նմանութիւններէն. աքլորի բրուկը, լերան կատարը «թագ» կոչուած են: Այս ցցուն դիրքէն ծնած է գերակայութեան միտքը:

Ըստ այլ բանասէրներու՝ «թագ» բառին ծագումը առընչուելու է յունական կամ սանսկրիտ լեզուներու մէջ գոյութիւն ունեցող «տանիք» բառին համապատասխան բառերուն (ՏΤΕΥΩ) հետ: Ծածքի, ծածկողի պատկերէն յառաջ եկած է հովանաւորողի, տիրողի իմաստը:

Թագի գործածութիւնը իբր իշխանութեան նշան՝ հաւանաբար շատ կանուխէն սկիզբ առած է: Յեղախումբերու կազմաւորման առաջին օրերէն, բոլոր ժողովուրդներու մօտ, պետը «թագ» կրած է, ի՛նչ ձեւ ալ առած ըլլալ այդ թագը - փետո՞ւր մը, ոսկո՞ր մը, ա-

նասունի գլու"իս մը ...:

Իշխողը փնտռած է զինք յատկանշող նշան մը, եւ թագը եղած է իր «օրինաւորութեան» նշանը, եղած է այն ինչ որ ամուսնական մատանին է՝ ամուսնացած զուգերուն համար: Իւրաքանչիւր երկրի մէջ՝ մէկ գերագուն տէր իշխած է, ուստի միայն մէկ հոգի թագ կրելու իրաւունք ունեցած է: Եւ այդ մէկ հոգին կը մատնանշուի իր կրած թագով եւ կը կոչուի «թագաւոր», այսինքն թագը կրող, թագին իրաւունքը ունեցող:

Թագը կրցած է կրել ա՛ն, որ իշխած է:

Թագը կը գետեղեն մարմնին ամենաբարձր մասին վրայ, որ պէսզի ըլլայ բոլորէն տեսանելի, ցայտուն, գերիշխող: Գլխուն ձեւին համաձայն՝ թագը եղած է բոլորաձեւ, գլուխը կամ ճակատը բոլորող (որմէ «լուսնթագ» բառը, որ կը նշանակէ լուսնի կլոր թագը):

Նախամարդը ստեղծած է իշխանութեան զանազան աստիճանները (թագաւոր, փոխարքայ, հրամանատար, կրօնապետ, եւն.) եւ հետեւաբար զանազան տեսակի «թագ»եր: Բայց թագաւորը ուզած է գերագանցել միւս թագ կրողները, (խորըր, սաղաւարտը) իր թագին շքեղութեամբ, գոյներով, ձեւով:

Թագ կրելը նաեւ պաշտամունքային ծագում ունեցած է, աստուածներու առջեւ ներակայանալու որպէս ժողովուրդի մը պետ, անոնց ուշադրութիւնը անձին վրայ հրաւիրելու, քահանայապետելու պահանջէն ծղուած: Թագաւորը նաեւ կրօնապետ կամ պաշտամունքի պետն էր իր ժողովուրդին, կարգ մը երկիրներու մէջ:

Թագի գաղափարէն անցնելով թագաւորելու, իշխելու, գահակալելու գաղափարին, թագը կրող մարդուն իշխանութիւնը, ինչպէս ըսինք «իշխել» բալի պարագային, ժառանգական դարձած է, անոր յաջորդներն ալ թագ կրած են, հուսկ թագաւորութիւն մը կոչուած է թագակիրին անունով (Արտաշէսեան, Արշակունեաց հարստութիւն, եւն.):

Եթէ ուզենք բաղգատել «իշխել» եւ «թագաւորել» բայերը, հետեւեալը պիտի ըսենք.

«Թագաւորել» բային մեկնակէտը կը տարբերի «իշխել» բային մեկնակէտէն: «Թագաւորել»ը չի ծագիր կամքի, հօրութեան իմաստէն, ինչպէս որ էր «իշխել» բային պարագան: «Թագաւորել» բային մեկնակէտը՝ խորհրդանիշի մը վրայ հիմնուած է, որ թագ կոչուող գարդարանքն է: Սակայն «թագաւորել» առաջ, այսինքն թագ կրելու իրաւունքը ունենալու համար, պէտք էր նախ կարենալ «իշխել», բառին արմատական առումով:

կարելի է եզրակացնել, թէ «իշխել» բալը մեր լեզուին մէջ ժամանակագրականօրէն աւելի հին բառ է քան «թագաւորել»ը, որովհետեւ թագ կրել կարենալու ու զայն պաշտպանելու համար, նա՛խ պէտք է զօրաւոր ըլլալ, եթէ չենք ուզեր «Քաջ Նազար»ներ դառնալ:

3) «Տիրել»

«Տիրել» բալին միտքը պայմանաւորուած է «տէր» բառարմատի իմաստին հետ:

«Տէր» բառը կազմուած է «տի-ալր» կամ «տէ-ալր» ձեւէն, որուն մէջ «ալր»ը յստակօրէն տղամարդ կը նշանակէ: «Տի» բառը սակայն բանասիրական հակադիր մեկնաբանութիւններու առիթ կու տայ:

«Տի» ոմանց համար կը նշանակէ «տիք» (օր, տարիք, հասակ), ուստի՝ տէր հասակաւոր կամ մեծ տարիքի մարդ: Հետեւաբար «տիրել»ու իշխանութիւնը կը տրուի տարիքով մեծին, երէցին, ժողովուրդի «ծերերուն»:

Ուրիշ բանասէրներու համար՝ «տի» սումերական ծագում ունի եւ կը նշանակէ «գազաթ, բարձր», որուն մօտիկ է սանսկրիտական «տէվա»ն (տանուտէր), «տի» բառին հետ առնչելով նաեւ «տուն» բառը:

Մակայն այսօր ընդունուած է երրորդ բացատրութիւն մը, ըստ որուն՝ «տի-մեծ»: Հետեւաբար տէր (տի-ալր) կը նշանակէ մեծ ալր, մեծ անձ կամ անձնաւորութիւն, ո՛չ՝ տարիքի իմաստով, այլ պատուի:

«Տիրել» կը նշանակէ «մեծ ըլլալ»:

Ի՛նչ իմաստով ալ ըմբռնուին «մեծ» ու «մեծութիւն» բառերը (Ֆիզիքական հասակի՞, ուժի՞ թէ ա՛յլ արժէքի), այս «մեծութեան» հասկացողութեան մէջ ներփակելու է նաեւ «չատութեան» գաղափարը, որուն հետեւանքով տիրելը ուրիշէն շատ ըլլալ է, ճոխ ըլլալ է, քանակական տիրապետում կամ գերակշռութիւն ունենալ կը նշանակէ:

Մեծ-ալրը՝ ա՛ն եղած է, որ իր «մեծութիւնը» ցոյց տուած է թերեւս ո՛չ այնքան իր հոգեկան գերազանցութեամբ, որքան իր հասակով, իր ֆիզիքական ուժով, գազաններու հետ շարժուելով: «Տիրելու» մէջ՝ իր հասակով կամ ծաւալով ինքզինք պարտադրելու իմաստը կայ, որպէս նախապայման:

Տիրել բալին մէջ՝ իշխանութիւնը հզօրագոյնին կը պատկանի: Իրաւունքը առաջին օրէն իսկ զօրաւորինն է: Բացալայտ է, թէ

նախամարդը պատկառած է զօրաւորէն, ինքզինք ենթարկած է անոր ուժին, հասկցած է միայն ուժի լեզուն: Մարդը իր նմաններուն վրայ իշխելու պայքար մղած է, եւ ինքզինք պարտադրած է ուժին զօրութեամբ:

Հաւանաբար, առաջին մարդ արուն՝ առաջին մարդ էգին տիրացած է նո՛յն ձեւով, այսինքն ուժով: Անոր արձագանգը կը գրտնենք Ս. Գրային իմաստով՝ կնոջ «տիրանալ» ասոյթին մէջ, ուր «տիրանալ»-ը կնոջ կուսութիւնը լուծել նշանակած է:

«Տէր» բառը հոմանիշ դարձած է գերդաստանի մը գլխաւորին. այսպէս՝ «Սիւնեաց տէր», «Բագրատունեաց տէր» նշանակած է Սիւնեաց կամ Բագրատունեաց գերդաստանին տէր, աւագ իշխան:

«Տէր»-ը դարձած է նաեւ եկեղեցական յարգանքի տիտղոս: Նոյնպէս՝ դարձած է Աստուծոյ անունին հոմանիշ:

Անձի մը անհատական «տէրութիւնը» յետագային անցած է ընտանիքի մը, հաւաքականութեան մը, ինչպէս նախապէս ըսինք «իշխել, թագաւորել» բաշերուն պարագային:

Այս ընդարձակ շրջապտոյտէն ետք, «տէր» բառը լանգած է «սեփականութիւն» իմաստին (տանտէր): Պսակի արարողութեան ատեն, պսակող եկեղեցականը հարց կու տայ փեսային. «Տէ՞ր ես»:

4) «Յաղթել»

Մնած է «յաղթ» բայարմատէն, որուն ծագումը եթէ սուժերական նկատուի՝ կը նշանակէ «բարձր», եթէ լուսական նկատուի՝ կը նշանակէ «լայն»: Իսկ եթէ լատինական՝ պիտի նշանակէ դարձեալ «բարձր» (altus, հայկական դ=լ):

Համադրելով այս գանազան բայարմատներուն իմաստները՝ «յաղթ» կը նշանակէ առատ, հսկայ, տարածուն (դէպի վեր): «Յաղթել» կը նշանակէ տարածուիլ, հակառակորդէն աւելի ըլլալ, գայն ծածկել իր հասակով, յորդիլ, գայն ողողել: «Յաղթել» կը նշանակէ գինք գերազանցող շունենայ, իրմէ վեր, իրմէ բարձր, իրմէ տարածուն բան չձգել: Բայը ջրային պատկերացում մըն ալ ունի, որուն արձագանգն է «յաղթ անձրեւ» (վարար անձրեւ) աշխարհաբարեան ասոյթը:

Հրաշեայ Աճառեան իրարու կը մերձեցնէ լատինական altus (բարձր) եւ saltus (ոստում) բառերը⁵: Աճառեանին կատարած այս միացումէն՝ կը ստանանք «յաղթել»-ու ինքնատիպ պատկերացում մը. յաղթելը՝ հակառակորդին վրայ ցատքելով յաղթել է: Յաղթելը՝ ցատքող կամ նախալարձակ մարդու աքլորային յաղթանակն է:

Այս քանի մը բառերուն իմաստաբանութիւնը նպատակ չունի հալ լեզուին կրած նաեւ քերականական լեզաչրջումը ուսումնասիրելու ասիկա մեզ շատ հեռուները պիտի տանէր: Մեր նախորդ յօդուածին նման, փորձեցինք հետապնդել կարգ մը բառերու միւս երեսը, համառօտ կերպով լուսարանել անոնց կրած զարգացումը եւ փոփոխութիւնները ըստ իմաստի եւ ըստ ձեւի: Բառերը դարերու ընթացքին գործածուելով՝ կ'ունենան իմաստի ընդլայնում, նորացում կամ պարզապէս իմաստազտում: Աշխատեցանք հետապնդել այս գործընթացը՝ կարգ մը բառերու պարագային, դիմելով անոնց ծագումնաբանութեան:

Ո՛չ մէկ ազգ, ո՛չ մէկ ժողովուրդ ծնունդ տուած է բառի մը, եթէ անոր կարիքը չէ զգացած: Ո՛չ մէկ ժողովուրդ նոյն իրականութիւնը արտայայտելու համար՝ երկու բառ ստեղծած է: Իւրաքանչիւր բառ կարիքի մը պտուղն է: Ազգերը աւելորդ բառ չունին իրենց ծննդաբանութեան շրջանին: Լեզու մը նոյնիմաստ բառ չունի: Եթէ ունի՝ մին կամ միւսը օտարամուտ ըլլալու է անպայման:

Յետագային է որ, օտար ազգեցութեան տակ, ազգեր մոռցած են իրենց ստեղծած հարազատ բառերը, կամ ալ աւելի նպատակալարմար դատած են որդեգրել սահմանակից ժողովուրդին բառը:

Լեզուները կ'ապրին իրենք զիրենք նորոգելով:

Փորձեցինք հետեւիլ հայերէն լեզուին ինքնանորոգումի այս գործընթացին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Անդրանիկ Կոստեան, "Բառերուն միս երեսը", *Հայկազեան Հայագիտական Հանդես*, հտ. ԺԳ., Պէյրուք, 1993, էջ 11-23:
2. Անդրանիկ Վրդ. Կոստեան, "Հետապնդելո Դանիէլեան նշանագրերը ...", *Հայկազեան Հայագիտական Հանդես*, հտ. ԺԱ., Պէյրուք, 1991, էջ 147-178:
3. Տես՝ Հր. Աճառեան, *Հայերէն Արժատական Բառարան*, հտ. Գ., Երեւան, 1977, էջ 29:
4. Տես՝ Հր. Աճառեան, *Հայերէն Արժատական Բառարան*, հտ. Ա., Երեւան, 1971, էջ 126:
5. Աճառեան, Գ., էջ 379:

Ա. Կ.

THE OTHER SIDE OF THE WORDS

(SUMMARY)

ANTRANIK GRANIAN

As was the case in the previous article (*see*: HAR, vol. 13, 1993, pp. 11-26), in this article too the author delves deep into the meaning of various Armenian words, which have played an important role in the development of thought and spiritual growth of the Armenian people. Father Granian studies the why, when and how of certain word-groups, such as:

1. *Kamk* (will)-*kamil* (to will)-*pet* (master)-*glookh* (head),
2. *Ashkharh* (world)-*tiezerk* (universe),
3. *Harts* (problem)-*khendir* (question),
4. *Tesanel* (to see)-*ditel* (to watch)-*hayil* (to gaze at)-*mayil* (to look),
5. *Haytsel* (the entreat)-*khendrel* (to implore)-*aghachel* (to beseech)-*paghatil* (to supplicate)-*aghersel* (to pray),
6. *Ishkhel* (to rule)- *tagavorel* (to reign)-*tirel* (to dominate)-*haghtel* (to conquer).

After examining the real content of each expression in detail, Father Granian concludes that "no nation, no people creates a word if it has not felt its need. No people has created two words to express the same reality. Each word is the fruit of a need. Nations do not have extra words in the genealogy of their existence. No language has twin words in sense and content, [but] if it has, one or the other has unconditionally to be foreign...Languages live by renovating themselves."